

Van der Leeuwlezing

Niet de daad, maar de gevolgen

De cultus van het individu is een van de taaieste moderne westerse mythen, betoogt de Zuid-Afrikaanse schrijfster **Antjie Krog**. Waar de westerse mens genoeg heeft aan zichzelf, staan in het bewustzijn van de Afrikaan juist zijn betrekkingen met de gemeenschap centraal.

spreek en verhef uw hart...
uit: Lewis-Williams, J.D. (red.),
Stories that float from afar, David
Philip, Kaapstad, 2000, blz. 58.

Ik hoop u te laten zien waarin een Afrikaans bewustzijn mogelijk zal afwijken van een Europees bewustzijn. Ik ent de Afrikaanse filosofie niet op de westerse. Ik probeer in een terminologie die u bekend is het Afrikaans bewustzijn uit te leggen.

Volgens Sophie Oluwele, hoofd van de faculteit wijsbegeerte aan de universiteit van Lagos, maar ook volgens de Oxford Dictionary of Philosophy, bieden mondelinge teksten een belangrijke toegang tot het Afrikaans bewustzijn. We beginnen dan ook met een verhaal van een Bosjesman.

De volledige titel luidt: 'Ik spreek en verhef uw hart, opdat u werkelijk zult weten wat ik heb gezegd.' Er is een bede van de spreker tot het hart van de ander: ik verhef uw hart, ik wil dat u diepgaand en volledig begrijpt wat ik tegen u zeg. Dit zijn de woorden van een dodelijk gewonde Bosjesman tegen zijn vrouw.

Het verhaal zelf begint met de volgende zin: 'Een man doodt een andere man terwijl ze springbokken schieten.' Deze gebeurtenis stortte het groepje jager-verzamelaars in een crisis. Niet alleen het sterfgeval zelf, maar ook de morele verwerking ervan binnen een kleine gemeenschap van nomaden die elkaar broodnodig hadden voor hun voortbestaan.

Toen de gewonde man neerviel, kwam de schutter naar hem toe. Samen met een paar anderen nam hij de schade op. De tekst luidde: 'Huilend staan ze over hem heen gebogen.' De mannen vroegen: 'Wat is dat hier wat onze broeder neerschiet?' Let wel: de moordenaar werd een 'ding', de stervende jager 'onze broeder'. De moordenaar legde uit dat het niet zijn bedoeling was de man te doden en dat hij alleen maar op een springbok schoot. Maar de jagers waren boos. Ze lazen hem de les: hij had niet opgelet, hij had niet aan 's mans kinderen gedacht en geen pijn mogen afschieten als hij in het stof niet goed kon zien. Maar opeens kwam de gewonde tussenbeide: hij, de gewonde zelf, had niet goed genoeg uitgekeken voor een mogelijke pijl. En plotseling waren de mannen rond de gewonde van mening dat het de schuld van de stervende was.

Er kwam een tweede groepje mannen bij de gewonde aan. Terwijl ze hun boog neerlegden, zei de gewonde tegen hen: 'Jullie mogen onze vriend niets kwalijk nemen; bedenkt dat het de schuld was van de pijl... de pijl heeft mij uit eigen beweging getroffen.' Over afschieten gesproken: van de moordenaar op de gewonde op de pijl, en de moordenaar is inmiddels 'onze vriend' geworden.

Toen ze met de stervende man thuiskwamen, begon zijn vrouw te huilen. De andere vrouwen zeiden bestraffend tegen de mannen: 'Jullie Anderen... jullie hebben je vriend neergeschoten.' Merk op dat de vrouwen de mannen aanspreken als Jullie Anderen en zo een beschamend soort groep van hen maakten. Maar de mannen hadden hun antwoord klaar: 'We hebben het niet met opzet gedaan', zeiden ze, 'want het was een vals schot. Een vals geschoten pijl was het. *Jullie hebben de kinderen niet gezegd uit de buurt van het huis te gaan spelen. Daarom heeft deze man per ongeluk die ander neergeschoten.*'

Een oude vrouw bevestigde deze beschuldiging meteen: ja, mijn zoon is gewond omdat mijn schoondochter de kinderen niet heeft weggehouden bij het bed van de jager - als op het bed van een jager kinderen speelden, luidde het gebruik bij de Bosjesmannen, kon hij zich niet zo goed vrijvillig in een pijl werpen.

Door het voorval telkens weer even anders te vertellen, konden de Bosjesmannen de schuld netjes van de één op de ander schuiven. De schuld verschoof van de machtigste naar de kwetsbaarste.

Kunnen we misschien zeggen dat het voor hun voortbestaan moreel noodzakelijk was de schuld bij de volwassenen weg te nemen, omdat ze anders hun gezamenlijk bestaan en onderlinge afhankelijkheid niet konden voortzetten? Zodat iets wat we tegenwoordig als een afwijking van morele verantwoordelijkheid zouden beschouwen, eigenlijk als zijn tegengedicht mocht worden uitgelegd: een daadwerkelijke aanvaarding van morele verantwoordelijkheid in de context van een jager-verzamelaarsmaatschappij.

Na de holocaust probeerde Hannah Arendt te begrijpen hoe het bestond dat een gewoon mens een medemens onuitsprekelijke wreedheden aanded. Hoe het kon dat iemand christen was, Kant en Goethe las, naar Schubert luisterde en toch geregeld het bevel gaf duizenden joden te vergassen.

Arendt vond het christendom nutteloos omdat daar 'de nadruk geheel is verschoven van de zorg voor de wereld en de verplichtingen die daaraan verbonden zijn, naar de zorg voor de ziel' en het hiernaamaals. Ze gaf de voorkeur aan de stelling van Socrates: 'Het is beter om onrecht te lijden dan om onrecht te plegen.' Maar wie neemt die beslissing? Het ik. Het ik beslist: ik zal geen onrecht plegen. Het ik staat in het middelpunt van de morele overweging van het menselijk gedrag.

Maar hoe komt dit ik te weten wat de juiste keuze is? Arendt merkte op dat het volgens Socrates beter voor hem was dat de meeste mensen het met hem oneens waren, dan dat hij zichzelf tegen sprak. Socrates zei dat hij redeswistte met zichzelf. Hij was twee in één. Arendt herformuleerde dit: 'Ik ben wel één, maar ook twee-in-één en er kan vrede of onvrede met het ik bestaan... maar ik kan niet ontkomen aan mezelf... als ik onrecht pleeg, ben ik gedoemd in ondraaglijke intimiteit met een onrechtpleger samen te leven.'

Volgens Arendt was het gesprek met het ik het begin van het denken en weten waardoor een morele entiteit mogelijk zou worden. Ze omschreef de oorsprong van het gedrag van Adolf Eichmann als 'een merkwaardig, heel authentiek onvermogen om na te denken'.

Staat u mij toe dit westerse ik vanuit een andere invalshoek te bezien. De cultus van het individu is een van de taaieste moderne westerse mythen. Net als in Robinson Crusoe probeert de westerse verbeelding een individu te scheppen dat niet afhankelijk is van enige gemeenschap. Weliswaar moet Crusoe een Vrijdag zoeken om een nieuwe gemeenschap te beginnen, maar de mythe van het individu leeft voort als de belangrijkste voorwaarde tot vooruitgang. Zonder het individu is geen ontwikkeling mogelijk.

De Franse semioticus Dany-Robert Dufour schrijft: 'In de huidige tijd van de liberale democratie berust uiteindelijk alles op het individu als subject - op zijn economische, juridische, politieke en symbolische autonomie. Maar ondanks de meest obsessieve uitingen van zelfbevestiging kost het de grootste moeite om zichzelf te zijn. Een scala van symptomen getuigt van de 'afbreuk aan het individu' in de hedendaagse maatschappijen. Psychische stoornissen, culturele malaise, de groei van geweld en grootscheepse uitbuiting zijn allemaal dragers van nieuwe vormen van vervreemding en ongelijkheid.' Hij beschouwt het moderne individu niet als vrij, maar als verloren en verlaten.

Ik heb de indruk dat een Afrikaans bewustzijn op dit moment zou zeggen: ik geef het ik een andere samenstelling. Er is natuurlijk een ik. Er hoort natuurlijk het gesprek te zijn dat de mening doet verspreken. Maar het gesprek dat de morele entiteit zal scheppen, wordt niet gevoerd met het ik, maar met de mensen om ons heen, onze gemeenschap. Ons zelfbewustzijn wordt niet gevormd door ons in tweeën op te splitsen, maar door één-van-de-velen te worden, verspreid onder degenen om ons heen.

Het fundamentele uitgangspunt van een Afrikaans en een westerse wereldbeschouwing zal vermoedelijk gelegen zijn in het perspectief van hoe en waar het morele kompas wordt gevormd: voor Arendt wordt dit gevormd binnen het ik, door gesprekken met het ik. Voor een Afrikaans bewustzijn wordt het ook binnen het ik gevormd, maar door gesprekken met anderen.

Dit kwam tot uiting in een aantal verklaringen voor de Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie waarin mensen verklaarden dat ze werden achtervolgd door het gezicht van het slachtoffer vlak voordat hij of zij was overleden. Niet het gebod 'Gij zult niet doden' drukte zwaar op hun bewustzijn, maar het gezicht van de mensen die ze hadden vermoord of gefolterd.

De theoloog Keith Ferdinando uit Centraal-Afrika versterkt deze

Antjie Krog tijdens het uitspreken van de Van der Leeuwlezing

FOTO HARRY COCK

gedachte als hij zegt dat onrecht 'in veel Afrikaanse culturen niet zozeer wordt bepaald door de aard van de daad als wel door de gevolgen'. De uitspraak dat een 'zonde' de harmonie verstoort en leed veroorzaakt, is dan ook een tautologie. Een daad die de harmonie van de kosmos zodanig verstoort dat de mens in zijn belangen wordt geschaad, is per definitie een misdaad; zijn er geen schadelijke ge-

Afrikaanse ubuntu, verbondenheid, voorkwam gevoelens van wraak na einde van de apartheid

volgen, dan is het waarschijnlijk ook onjuist om van een 'vergrijp' of een 'zonde' te spreken. Dit betekent dat een daad die geen negatieve uitwerking op de gemeenschap heeft, geen misdaad is. Het betekent ook dat iets wat goed is voor de gemeenschap niet verkeerd kan zijn, hoe verkeerd het ook mag zijn volgens godsdienstige of andere geboden.

Om goed te doen zou iemand volgens Arendt geheel onbaatzuchtig moeten worden en dan zou hij 'kiezen voor het eenzaamste leven dat voor de mens is wegge-

legd', met alleen God als gezelschap. Maar volgens het Afrikaanse bewustzijn worden we juist een volledig mens op het moment dat we goed zijn voor anderen; deze inzet voor anderen geeft ons een ziel. Hoe egoïstischer we worden, hoe meer op onszelf gericht, hoe minder we ons bewust zijn van onze gemeenschap en hoe meer we geestelijk afsterven.

De 20ste eeuw leerde het westerse denken dat de ethiek een belangrijke verkenning was van tijdloze morele waarheden omtrent individuen, beschikbaar voor individuen, door bezinning en redenering binnen individuen. In 1981 stelde Lawrence Kohlberg dat een volwassen morele redenering altijd een beroep inhoudt op morele begrippen als rechten, gerechtigheid en billijkheid. Hij stelde vast dat het leidende beginsel voor morele volwassenheid gerechtigheid was.

Twee later jaar kwam de psycholoog Carol Gilligan tot de verbazende ontdekking dat een andere, maar even volwassen en plausible morele stem tot uiting kwam in de wijze waarop vrouwen denken over de moreel en het morele domein: deze stem verlaat zich primair op de taal van de zorg en op verantwoordelijkheid in zorgzame verhoudingen. Volgens Gilligan wortelde de morele taal van zorg en verantwoordelijkheid in een zelfbeeld waarin het ik en anderen fundamenteel van elkaar afhankelijk zijn. Dit was een radicaal nieuwe kijk op het morele ik. Voordat een mens zich kon manifesteren als een individu met een volwassen morele gesteldheid, was

hij al opgegroeid binnen een gemeenschap.

De feministische filosofen beschrijven het morele ik als een ik-in-verhouding-tot. 'Het is aan individuen om de verantwoordelijkheid voor zichzelf en anderen te nemen. Afstandelijkheid en onverschilligheid tegenover mensen - onachtzaamheid en onontvankelijkheid voor hun kwetsbaarheden en behoeften - betekenen een afwijzing van verantwoordelijkheid.' Deze moraal staat bekend als *ethic of care* - ethiek van de zorg. 'Een van de kernwaarden van een *ethic of care* is haar nadruk op de mogelijkheid van verschillende normatieve 'waarden' en de bijbehorende erkenning van meer dan één moraal', in tegenstelling tot de 'traditionele opvatting van gerechtigheid die maar één waarheid toelaat'.

W elnu. Is deze ethiek van de zorg hetzelfde als het Afrikaanse bewustzijn van het ik? Ik zou zeggen dat ze grotere delen op elkaar aansluiten, in de zin dat de morele gesteldheid van het individu wordt gevormd door de betrekkingen met anderen. De morele impuls komt voort uit de verschillende betrekkingen die wij hebben. Maar voor mij is het grootste verschil dat de gemeenschap veel breder is dan de geopperde verscheidenheid van persoonlijke betrekkingen, en dat deze bredere gemeenschap de ethiek overheerst.

Ik wil hier melding maken van het bevattelijkste en diepste doorgrondende gevoel van onderlinge verbondenheid dat ik ken. Ten tijde van de Waarheids- en Verzoeningscommissie werden onderstaande woorden uitgesproken door Cynthia Ngewu, wier zoon, Christopher Piet, in 1986 door de veiligheidspolitie werd vermoord. Toen de man die haar zoon had vermoord om vergiffenis smeekte, antwoordde zij: 'Die zogenoemde verzoening... als ik het goed begrijp... als het wil zeggen dat die dader, de man die Christopher Piet heeft vermoord, als het wil zeggen dat hij weer mens wordt, deze man, zodat ik, zodat wij allemaal onze menselijkheid terugkrijgen... dan ben ik het ermee eens, dan ben ik er helemaal voor.'

Van alle definities door belangrijke en onderlegde mensen behoort deze ongetwijfeld tot de volmaakte formuleringen van de wijze waarop de Afrikaanse onderlinge verbondenheid, op basis van de uitdrukking 'een mens is mens door andere mensen', door gewone mensen in de praktijk wordt beleefd.

Cynthia Ngewu gaf te kennen dat ze wist en inzag gaf de moordenaar in staat was haar kind te vermoorden omdat hij elke menselijkheid had verloren, omdat hij niet meer menselijk was. Ze wist en zag in dat vergeving voor hem de mogelijkheid zou openen zijn menselijkheid te herwinnen. Ze begreep ook dat het verlies van haar zoon haar eigen menselijkheid aantastte; ze moest nu zelf met een aange-

'We kunnen het onvergeeflijke niet vergeven', etc., werden onomstotelijke waarheden.

Aan het eind van de 20ste eeuw maakte de Zuid-Afrikaanse onderlinge verbondenheid duidelijk dat we namens de doden konden vergeven omdat we in contact met onze voorouders stonden; dat we het onvergeeflijke juist konden vergeven omdat ons onderling verbonden ik naar volledige menselijkheid streefde - alleen mogelijk als de samenleving werd genezen. Merk op dat het slachtoffer het initiatief neemt. Merk op dat het nu aan de dader is om de vergiffenis te bevestigen door zijn leven zo te veranderen dat hij zijn menselijkheid kan herwinnen.

Laten we terugkeren naar het verhaal van de Bosjesman. Misschien werd door het navertellen van de verwonding de schuld niet weggenomen, maar verdeeld. Zodat het sterfgeval iedereen aanging. Het verhaal zegt: iedereen is verantwoordelijk als er iemand doodgaat; het raakt ons allemaal. Merk op dat de gewonde het initiatief nam tot vergeving en verdeling van de schuld. Zich bekommeren om iedereen die doodgaat, geraakt worden door elke druppel bloed die op deze aarde wordt vergoten - zou dat niet de hoogste vorm van het morele leven zijn.

Ik zou willen zeggen dat de Nederlandse taal mij in de loop der jaren het plezier van de verscheidenheid heeft geleerd. Dankzij deze taal vond ik toegang tot de talen van Europa en het Oosten. Dankzij de inzichten, gesprekken, teksten en grootmoedigheid van een reeks bijzondere Nederlandse vrienden heb ik geleerd eindelijk vrede te sluiten met het deel in mij dat Europees is, omdat u het Europees voor mij, afkomstig als ik ben uit de apartheid, heeft voorzien van een heilzame mengeling van intense onderlinge verbondenheid en een zekere ironische bescheidenheid.

Maar staat u mij toe u als vriend het volgende te zeggen: U hebt altijd bekend gestaan om uw ironie. Maar het lijkt wel of u van romantische ironie bent overgestapt op traditionele ironie. Traditionele ironici koesteren een ietwat hooghartig gevoel van morele en intellectuele superioriteit. Maar de romantische ironie is een ironie van onzekerheid, primaire gericht op de verwarrende speurtocht naar antwoorden. De romantische ironicus is gespitst op de meervoudigheid van elke betekenis en de betrekkelijkheid van elk standpunt, en verkent de onbegrensde reeks tegenstrijdigheden. Kunt u zo niet weer worden?

Ik heb de laatste tien jaar ook gemerkt dat uw discussies steeds meer zijn gaan klinken als onze Afrikaanse discussies - allemaal knarsend rond het thema uitsluiting. Ook merk ik steeds meer iets wat alleen is te omschrijven, en u moet me dit vergeven, als vastberaden hebbucht - een vasthouden aan wat van u is, een opstandig idee dat u voor wat u hebt, hard hebt gewerkt. Wat u hebt, komt u toe, wat er ook gebeurd is op de plaatsen waar Europa en Amerika van alles weghaalden terwijl ze opbloeden tot Eerste Wereld. Al deze plaatsen zijn naar u toe gekomen.

Ik heb ook gemerkt dat vreemdelingen hier wel mogen wonen, maar dan volgens uw voorwaarden, uw normen, uw codes, uw geschiedenis, uw Verlichting en uw ethiek. U, die eens zo ruimhartig besefte hoe betrekkelijk alles was, richt zich nu steeds zelfgenoegzaam op wat u hebt en wat u bent, in plaats van vreemdelingen op te nemen in een nieuwe, volkomen gemeenschap. U doet aan liefdadigheid, ja, heel veel. Maar u kunt ons, de Derde Wereld, alleen als weldoener en nooit als gelijke benaderen, omdat u heilig gelooft dat u wat u bent in uw hardwerkende eentie hebt bereikt, en dat wat wij zijn komt doordat we onszelf al maar lui in de steek blijven laten. Maar nu bent u vastgelopen, en misschien zou u een voorbeeld aan ons kunnen nemen.

Zuid-Afrika en Nederland waren en zijn allebei een moedig land. Beide hebben nu en dan de wereld verbaasd. Beide staan nu voor de uitdaging zich te herscheppen. Beide verdienen het te slagen. Mijn wens is dat Zuid-Afrika een manier zal vinden om de onderlinge verbondenheid en de aanpassing van de vreemdeling tot onderdeel van onze ziel te maken. Mijn wens is dat Nederland zal slagen omdat het met morele beelddingskracht buiten zijn Europese erfenis weet te treden en de vreemdeling dapper als gelijke zal omarmen, en dankzij een *ethic of care* een sterke nieuwe onderlinge verbondenheid zal weven.

Dit is de ingekorte versie van de Van der Leeuw-lezing, uitgesproken door Antjie Krog op vrijdag 3 november 2006 in de Martinerkerk te Groningen. Vertaling Rien Verhoef.

Mijn wens is dat Nederland de vreemdeling dapper als gelijke zal omarmen

kernachtig kon verwoorden. Ik durf te stellen dat dit intuïtieve besef van onderlinge verbondenheid de grondslag vormde van de meeste verklaringen voor de Waarheids- en Verzoeningscommissie en dat vooral daaraan het uitblijven van wraak te danken was.

Na de Tweede Wereldoorlog werd er een manier ontwikkeld om de verschrikking van de holocaust te verwerken, en deze werd de overheersende manier om een onrechtvaardig verleden te benaderen. Opvattingen als 'We kunnen niet namens de doden vergeven',